

**„ZÁSZLÓD ALÓL KITÖLTEM?”
(EGY BALASSI-HELY ÉRTELMEZÉSÉHEZ)**

1. Aligha van költőnk, akinek szövegei annyi változáson és változtatáson mentek volna keresztül az egymást követő kiadásokban, mint Balassi Bálintéi. Ez egyszersmind a Balassi-filológia alapvető nehézségére is fényt derít: az énekek túlnyomó részét későbbi másolatokból (sőt a másolatok másolataiból), meglehetősen romlott szövegváltozatokban ismerjük. Szükséges tehát a szövegek megtisztítása, helyreállítása, ami a Balassa-kódex megjelenése (1944) óta szakadatlan és egyre biztosabb eredményekkel folyik. Lezárulni sem fog egyhamar, sőt várhatóan újabb és újabb kérdések merülnek fel, vagy — ami szintén érthető — megoldottnak látszó értelmezések (olvasatok) kerülnek szőnyegre. Ezekhez csatlakozik az alábbi fejtegetés is.

Magam a 16. századi vitézi nyelv kutatása során kerültem közelebbi kapcsolatba Balassi életművével, melynek vitézi témájú (és hozzáteszem: nyelvtörténetileg elég hiányosan feldolgozott) darabjait, miként Tinódi Sebestyén krónikáit, e csoportnyelv dokumentumaiként használtam föl. A helyzet és a szándék most fordított: nyelvészként, nyelvi vizsgálatok alapján próbálok megválaszolni egy irodalmi, elsősorban szövegtörténeti kérdést.

2. A *zászló* szóval kapcsolatos kifejezések rendezésekor figyeltem föl az alábbi részletre Balassi egyik Cupidóval pörlekedő versében („Kiben Júliához hasonlítja Coeliát minden állapotjában, Cupidóval is feddik . . .” c.):

Immár zászlód alól kitöltem, sőt távol
járok nagy seregedtül,
Mert kis haszon mellett túrnóm sokot kellett,
míg vártam te kezdetül,
Immár uram is más, Pallás és vitéz Márs,
kik mentenek tüzedtül.¹

Az itt szereplő *zászlód alól kitöltem* sehogyan sem illeszkedett adataim közé, megnéztem hát a verseskönyv fakszimiléjét. Szó szerint ez áll ott is: „Immar *Zászlód alól ki töltem* sőt távol járok nagy eregedtül”.² Ugyanezt olvashatjuk a korábbi, SZILÁDY- és DÉZSI-féle kiadásban³, valamint a későbbiekben, például az 1974-i összkiadásban⁴ vagy a HORVÁTH Iván által szerkesztett 1976-iban⁵ is.

A *kitöltem* igéhez jegyzet is tartozik a kritikai kiadásban: „jelentése 'végét érte szolgálatom' Nytsz. III. 350”.⁶ Úgy tűnhetik, a kifejezés értelme ezzel tisztázódott, s nincs helye további kételkedésnek. Az iménti magyarázatot, illetőleg olvasatot a nyelvész A. MOLNÁR Ferenc is elfogadja, és Balassi nyelvéből gyűjtött szótörténeti adatai közé felveszi⁷ a *kitölt* <a zászló alól> kifejezést, az értelmezéssel együtt. Ennek ellenére a szókapcsolat és benne a *kitöltem* igealak hitelességét vitathatónak tartom.

1. *B. B. Összes művei*. Kiad. ECKHARDT Sándor. I. Bp., 1951. 125.

2. *B.-kódex*. Kiad. Varjas Béla. Bp., 1944. 130. és 136. faksz. Az egyéb eltérések nem érintik témánkat.

3. *Gyarmathi B. B. költeményei*. Kiad. SZILÁDY Áron. Bp., 1879. 157. — *B. B. minden munkái*. Kiad. DÉZSI Lajos. Bp., 1923. I. 207.

4. *B. B. összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése*. Kiad. STOLL Béla. Bp., 1974. 139.

5. *B. B. összes versei. A versek helyreállított eredeti sorrendjében*. Kiad. HORVÁTH Iván. Tanulmányok—Studije. Újvidék, 1976. 129.

6. Eckhardt-kiad. I. 261. A lapjelzet téves, helyesen: *NySz. (Magyar nyelvtörténeti szótár. I—III. Bp., 1890—93.) III. 530.*

7. *Magyar Nyelv LXXV. 507.*

Vegyük először is az igét, melyben kétségkívül a tárgyatlan *kitelik* ő-ző, múlt idejű és első személyű alakját kell látnunk. A Nyelvtörténeti szótár⁸ és a magam adatai szerint *kitelhet* valakinek (valaminek) az *ideje*, szolgálóknak a *havuk*⁹, az *adósság* vagy éppen az *adomány*nak *ereje*, szorzáskor a *próba*; *kitelhet* a szükséges *pénz* az *adóból*, *arendából*, *táska* a *matériából*; *kitelhet* (esetleg valaki *fején*) a *mondás*, büntetés, végül *kitelhet embertől* jó vagy rossz dolog. Semmi nyoma azonban a *zászlód alól kitöltem*-féle szerkezeteknek. Nem is lehet, mert az 'impleor'-ral, illetőleg 'finior, conficior'-ral értelmezett *kitelik* nemcsak intranszítív, de szemléletileg a passzív igékkel is rokon¹⁰, és mert – jelentéstartalmának megfelelően – csak harmadik személyű alanyt vehet magához. Kivétel nélkül ilyenek a Nyelvtörténeti szótár, valamint a Magyar tájszótár adatai is.¹¹ – Röviden: elképzelhető, hogy *kiteljen*, azaz 'véget érjen, kiteljesedjen' a szolgálat(om), az viszont, hogy *én* 'érjek véget' – a *zászló alól*, nyelvi képtelenségnek látszik.

Nem fér azonban össze bővítményével, az *alól* névutós határozóval sem a *kitelik*. Az *alól*, amint maga a *ki-* igekötő is, kifelé irányuló mozgásra, eltávolodásra utal, így mellette sokkal inkább egy mozgást kifejező és visszaható igét várnánk. – Végül tartalmilag, gondolatilag is akad kifogásolni való az értelmezésben. A Cupido elől hasztalan menekülő, feddőző, átkozódó költő aligha pusztán szolgálatának lejártára hivatkozik a vers indulati csúcspontján, inkább – hisz ura is más – szakításra, megtagadásra, elpártolásra kell gondolnunk.

3. A *kitöltem* szóalak hitelességének kérdése úgy látszik, másokban is fölmerült már: VARJAS Béla, a Balassi-szövegek jeles filológusa a versek 1979-i kiadásában *kidölt em*-re javítja az igét¹², s hozzá a következő megjegyzést fűzi: „A 102. vers 6. szakaszának első sorában a »kitöltem« igét »kidölttem«-re írtuk át (a kódexmásolók gyakran írnak d helyett t-t és megfordítva). Kitolteni ti. »időt«, »szolgálatot« lehet, de »zászló alól« csak kidölni lehet.”¹³

Lássuk tehát a *kidölttem* igét: kiküszöböli-e a fenti ellentmondást ez a javítás? Az első ránézésre úgy tűnik, igen. A *kidölni* már teljes ragozása, mozgást, kimozdulást kifejező

8. NySz. III. 530.

9. L. Magyar *Leveles Tár*. I. Pest, 1861. 101.

10. Az igei cselekvés úgy fejeződik ki benne, mintha magától menne végbe, valójában – mint a passzív igékhez – hozzárendelhető a külső ok, az előidéző; ilyen módon – szintén a passzívokhoz hasonlóan – aktív, pontosabban kauzatív szerkezetű transzformálható: *Kitelik* az idő, a szolgálat. → *Kitölti valaki* az időt, a szolgálatot. Károly Sándor mediális (medio-passzív) típusúnak nevezi és a tranzitív–intranszítív sorban közvetlenül a passzívok után sorolja az ilyen szemléletű igéket. (Vö. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V.* 194–6, 213.) Hasonló megkülönböztetésekkel régi nyelvtan-és szótáríróink is éltek: Czuczor és Fogarasi szótárában (*A magyar nyelv szótára*. I–VI. Pest–Bp., 1862–74.) a „középigé” minősítés áll a *kitelik* mellett, s maguk az adatok ugyancsak a fentieket támogatják (CzF. III. 878; vö. *telik* VI. 196. és *középigé* III. 1158. is). – Egyébként épp a tárgyi bővítmény, illetőleg antecedens tárgy hiánya miatt nem kereshetjük sem a tranzitív *kitölti*, sem pedig a régi, iktelen és tárgyas *tel* igét (NySz. III. 543; 525) a kérdéses szóalakban.

11. NySz. *ih.*; MTSz. (*Magyar tájszótár*. I–II. Bp., 1893–1901.) II. 690–1. – Balassi énekeiben, Comediájában és sajátkezű leveleiben egyébként – és sajnos – nem szerepel a *kitelik*; előkerül viszont az igekötőtlen *telik*, mégpedig a fentieknek teljesen megfelelő, szabályos használatban: „Rólam mit prófétált, *tölt* ['beteljesedett'] mert mind fejemen.” (Eckhardt-kiad. I. 81; vö. 209. 5. sz. jegyzetben: „Bé *tölt* az átoc raita” NySz. III. 528). – Ezenkívül adatom van még a *megetlik* alakra („...ugyan megváltozott és *megetölt* vala Angelica.” Com. Stoll-kiad. 170), valamint a *tölt* származékra, az *esztendő*t *tölt*, *kedvét tölti* (vkinek vmiben), *tölt* (összeget vhány forint)ra és a *betölt* (méréggel szívet) kifejezésekben (i.m., 183, 243, 250; 228; 240; 200).

12. B. T. és a 16. század költői. Magyar Remekírók. Kiad. VARJAS Béla. Bp., 1979. I. 180.

13. I.m., 937.

és visszaható szemléletű ige, jelentéstanilag tehát jól összefér a *zászlód alól* határozóval; magát az elírást pedig kellőképp valószínűsítik a kódex effajta betűcseréi.

Felmerül azonban két újabb nehézség az olvasattal kapcsolatban. Egyrészt meglehetősen szokatlan volna a *kidől* ilyen – nyilvánvalóan átvitt értelmű – használata egy 16. századi szövegben, ekkor ugyanis még konkrétabb 'kiesik, kifordul, kifelé nyomul' (pl. fa, kőfal) az ige tipikus jelentése¹⁴; *kidől a zászló alól*-féle szólásnak pedig éppenséggel nem akadtam nyomára. Ha létezett is, szemléletileg a képes értelmű *kidől a hámból* (ló, állat), illetőleg *kidől a sorból* (harcos, ember) szólásokkal lenne rokonítható, ezek azonban sokkal későbbieknek látszanak¹⁵. – Nem illeszkedik továbbá – és ez a másik nehézség – a vers gondolatmenetébe sem a kifejezés. *Kidőlni a zászló alól* aligha jelenthet és jelenthetett mást, mint (harc közben) elpusztulni, harcképtelenné, védtelenné, esetleg erőtlenné válni; márpedig ennek ellene szól a fokozó értelmű folytatás: „*sőt* távol járok nagy seregedtől”, a dacos szemrehányás: „Mert *kis haszon* mellett túrnóm sokot kellett”, az úrváltás: „Immár *uram* is más . . .”, végső soron pedig a versszak, illetőleg az egész vers logikája és hangvétele.¹⁶ Mindezen motívumok nem pusztulásra, megadásra, hanem – mint a *kitelik* vizsgálataánál is mondtuk – elpártolásra, azaz szakításra, szembe fordulásra engednek következtetni.

Elfogadhatjuk tehát VARJAS Béla véleményét a *kitöltem* vonatkozásában, a javasolt megoldás ugyanakkor nem látszik teljesen megnyugtatónak. Talán hasonló megfontolások vezették őt magát is, amikor az énekek legújabb kiadásában *kitöltem*-re írja vissza az ígét.¹⁷

4. A megoldást véleményem szerint a vitézi élet nyelvében, a *zászló*-val alkotott (és átvitt értelművé fejlődött) kifejezések közt kell keresnünk. Részletezésükről ehelyütt le kell mondanom, utalok csupán egy korábbi dolgozatomra.¹⁸

A gazdag szólásanyagból – melynek létrejöttéhez a zászló emblematisz jelentése, hagyományos politikai és katonai tartalma szolgált alapul – most emeljük ki az *alatt*, *alá* és *alól* névutósokat. A had toborzásakor a kitűzött *zászló alatt* hirdetnek zsoldot, a *zászló alá hívják* a férfiakat; aki elszegődik, ura (parancsnoka) *zászlója alá áll*, s a továbbiakban neki szolgál, az ő *zászlója alatt jár*; köteles *megmaradni a zászló alatt*, nem paktálhat *más zászló alatt lévő* vitézekkel, nem *hagyhatja el*, nem *tagadhatja meg a zászlót*, még csak *el sem mehet alóla*.¹⁹ – De hasonlót Balassinál is olvashatunk: „Yeres *zászló alatt* lobogós kópiát” viselnek a vitézek; „Vérrel festett szablát ki adsz olyanoknak – írja egyik istenes énekében –, kik *zászlód alatt járnak*”.²⁰ Az utóbbi részlet nyelvileg is párhuzamba állítható a költő (Dobokay által feljegyzett) utolsó szavaival: „Te katonád voltam Uram, és az *te seregben jártam*.”²¹

14. Vö. *NySz.* I. 530.

15. A *NySz.* és a korai szólásgyűjtemények, szótárak adathiánya legalábbis erre mutat; legkorábban a 19. századból találtam rájuk adatot (pl. *CzF.* III. 709).

16. A megelőző versszak utolsó sorának rezignált hangja – „Siralmas káromon való nagy panaszom miatt nyelvem elfáradt.” – szerintem e felcsattanás ellenpontosító előkészítése.

17. *B. B. összes versei és Szép magyar comoediája.* Kiad. Varjas Béla. Bp. 1981. 219. – Varjas Béla zívés tájékoztatásából utóbb megtudtam, hogy a szóban forgó „visszaírásra” nem is saját meggyőződése, mint inkább a kiadói óvatosság, illetve épp a figyelemfelkeltés szándéka készítette.

18. *Hadrendi kifejezések a XVI. századból.* In: Néprajz és Nyelvtudomány XXIV–XXV. 111–27.

19. Adataimat – részletezésükre, úgy hiszem, itt nincs szükség – a *NySz.* és az *Értelmező szótár* (I–VII. Bp., 1959–62.) szócikkeiből, valamint a 16–17. századi hadi szabályzatokból merítem.

20. Varjas-kiad. 1979. I. 149; 12. – Vö. egy Rimay-verscímében: „Kiben azt írja meg, miképpen *hódoltatta* ötet Vénusz az ő *zászlója alá*, egy kegyest égérvén neki” (*B.-kódex* 140; mai helyesírással).

21. Eckhardt-kiad. II. Bp. 1955. 66. (mai helyesírással); vö. *i. m.*, I. 212. 27. sz. jegyzet.

Ezek után már szinte kézenfekvő a megoldás: a fentiekhez hasonló szemléletű, csak éppen *alól* névutós *szólással* van dolgunk, s Balassi – mint sok más helyen – itt is a *vitézi nyelvből* merít képet. Tegyük hát a *kítöltem* helyére – 16. századi értelmében és a Balassinál szokásos *ö-ző* formában²² – a *k i k ö l t e m* igét, s megvilágosodik a kifejezés értelme. – *Zászlód alól kiköltem* (mai alakjában: *kikeltem*), azaz elhagytam, megtagadtam zászlódat, megszöktem, elpártoltam tőled (ne feledjük: a csalárd Cupido a címzett!). – Ez az értelmezés, úgy vélem, világosabbá teszi a folytatást is, melyben egyfajta allegorikus játéknak lehetünk tanúi: otthagytam sereged, sőt távol járok tőle; oka a fizetelenség (tudjuk, milyen reális vitézi panasz); mégsem vagyok (a kor erkölce szerint megvetett) „kóborló”, más szóval „úratlan”, hisz találtam bőkezűbb urat és védelmezőt. – Rimaynál, aki nemegyszer újraköltötte mestere témáit, egészen közeli szövegvariánst találunk:

Ne csudáid, hogy félen mentem seregedtül,
És hogy nem függhetek tovább is kezdetől,²³

Ez a "félen-menés" a Balassi-féle "kikelés"-re és "távol-járás"-ra egyaránt emlékeztet.

A *kiköltem* olvasat nyelvi szempontból sem jár nehézséggel, sőt nagyon is valószínűnek látszik. Az *alól* névutós *zászló*²⁴ mellett természetes az eltávolodást kifejező ige, amilyen az *elmegey*²⁵ vagy a *kikel*; másfelől a visszaható, állandó vagy szokásos helyzetből való kimozdulást jelentő *kikel* magához vehet ilyen bővítményt: pl. *kikel a gyermekeségből, birtokból, várból, országból, sőt prés alul*.²⁶ A teljes kifejezésre eddig nem találtam adatot, a szerkezeti tagok azonban kölcsönösen valószínűsítik egymást – és azt is, hogy még előkerülhet ilyen adat. – Valószínű ez azért is, mert egy 1793-ból származó írásban ezt olvassuk: „Királyát megcsalta, elhagyta zászlójának alját”.²⁷ A Gvadányinál szereplő kifejezés minden bizonnyal az itt vizsgált *kikel valaki zászlója alól* kései utódja.

5. Végezetül a *kítöltem* tollhiba okával kapcsolatban teszek egy megjegyzést. Tudjuk, hogy a Balassa-kódexben igen sok javítás és javítatlanul hagyott elírás, betűcsere akad; ez önmagában is indokolná a tollhibát. Felfigyeltem azonban egy másik érdekességre: a kérdéses szövegrész másolója (a kódex 4. keze) felváltva használja, sokszor egymás mellett is, a latinus (mai) és a gótikus *k-t*.²⁸ A régiesnek számító gótikus *k*, melyet egy helyen erőteljesen latinusra javít egy későbbi kéz²⁹, megtevesztően hasonlít a kézírásos *t* betűhöz (voltaképpen csak egy felső hurkolás különbözteti meg tőle, ilyenformán: *vagy*). Nos, elképzelhetőnek tartom, hogy ez a hasonlóság áll a tévesztés hátterében, talán egy huroktalan *k* okozott tollhibát.

22. Az *ö-zés* korántsem jellemző Balassi nyelvére, néhány alakban mégis szabályszerűen jelentkezik. – Vö. sajátkezű írásaiban: *költ* (levél, írás; Eckhardt-kiad. I. 298, 301, 302, 393); *lőlték, meglőlni* (298); valamint természetesen *(el)költ, költség, költözik* és *tölt* (pl. 293, 367, 394; 294); de: *kelvén, kelne* (301, 309), *felkél* (rímpárja: *éfél*; II. 125). Néhány esetben kettős alakot találunk: *lött – meglett* (I. 299), *töttem, vöttem, vötte – elvette* (309; 338). – Vö. még Bevezetés *i.m.*, 15.

23. *B.-kódex* 151. (mai helyesírással); vö. Eckhardt-kiad. I. 260.

24. Adatait l. *NySz.* III. 1271.

25. L. fent, a *zászló*-val alkotott kifejezések közt.

26. A további részletezéstől eltekintek; bőségesen adatolva: *NySz.* II. 167–8. – Magánál Balassinál nem találtam *kikel* alakot, többször előfordul viszont a *kel* (*kél*), illetve a *felkel* és *elkel*.

27. Gvadányi: *RP. NySz.* I. 46. – Az adatot kései volta miatt természetesen közvetett bizonyítéknak tekintem.

28. Pl. "Ngyuen kettődik", "kegietlenbe nőt fak kik . . ."; *B.-kódex* 68. 84. faksz.

29. L. "uadak"; *i.m.*, 67. faksz. és 55. 7. sz. jegyzet.

Nyelvi vizsgálataim alapján mindenesetre úgy látom, elégséges ok van arra, hogy a jövőd Balassi-kiadások hibásnak minősítsék és *kiköttem*-re javítsák a kódex eme szavát.

6. Munkám lezárása után és véletlenül bukkantam rá egy érdekes adatra, melyet végszó gyanánt még ideiktatok. A szótörténeti munkássága mellett filológiai gondosságáról is híres SZABÓ T. Attilának egyszer az *elkel* igével gyűlt meg hasonlóképpen a baja. A *Meghalt Mátyás király, oda az igazság* közmondás adatait kutatva ugyanis egy helyen, a régi nyelvben közkeletű . . . *elkölt az igazság* forma helyett az „. . . *eltölt az igazság*” adatot találta, mégpedig egy 18. század eleji kézirat oszloposkönyvben, illetőleg annak kiadásában.³⁰ Idézem SZABÓ T. Attila véleményét: „Némi kételyt érzek a három változatban is fennmaradt *elkölt* állítmány helyén itt egyetlenül álló *eltölt* láttán. Vajon nem másolási, olvasási vagy sajtóhiba révén került-e bele ez a Bathó Mihály-énekeskönyv kiadott szövegébe?”³¹ Erősíti a kételyt, hogy a közmondást tartalmazó mendikáns éneknek egészen közeli (a szóban forgó első versszak tekintetében pedig szinte szó szerint egyező) változata megvan a Szentsei-dalokkönyvben³², ott azonban „. . . *elkölt az igazság*” olvasható. – *Eltelhet-e hát az igazság; kitelhet-e valaki a zászló alól?* Ugyanaz az alapszó, ugyanaz a kérdés és – alighanem – ugyanaz a megoldás: másolási hiba lehet mindkét helyen.

SZABÓ T. Attilának még egy tanulságos adalékot köszönhetek: *elkel valakinek a cipójától*, mondták régen, ha valaki elment a szolgálatából, elhagyta kenyéradó gazdáját.³³ – Nos, ezt a *cipótól* való *elkelés*-t én szerkezetileg és szemléletileg nagyon rokonnak érzem a *zászló alól* való *kikelés*-sel. Lényegében ugyanaz a jelképes cselekvés fejeződik ki mindkét szólásban, csak egyik a szolgaleányok, másik bizonyára a végvári katonák nyelvében termett.

BRATINKA JÓZSEF

„TÖRÖK” PRÉDIKÁTOR SZEPSIBEN

Szepsi Laczkó Máté krónikája írja a következőket az 1563-as évről szólván: „Egy török deák fő nemzet Debrecenben az Krisztust vallja Szepsiben leszen prédikátorrá: Stephanus Galatinus – ugyan ott holt meg.”¹

A feljegyzés valóságértékét nincs okunk kétségbevonni, a krónikairó jól ismerte szülővárosának történetét (feljegyezte² egy másik ottani prédikátor, Laskai Ambrus 1587-es halálát is), s Galatai Istvánról más adatok is szólnak. Szepsi Laczkó szerint „ugyan ott holt meg”, tehát haláláig folyamatosan Szepsiben működött. Ott találjuk a nevét – Stephanus Galata formában – az Egri Lukácsot elítélő 1568-as kassai zsinat iratai között, a helvét irányú aláírók sorában a működési hely feltüntetése nélkül.³ A követ-

30. Bathó Mihály énekeskönyve. 1728. Kiad. Kocziány László: *Őszi harmat után*. Bukarest, 1957. 57.

31. Szabó T. Attila: *A szó és az ember*. (Válog. tanulm. II.) Bukarest, 1971. 52–3. Vö. *ErdM-SzótT.* (Erdélyi magyar szótörténeti tár I–II. Bukarest, 1976–78.) II. 1002.

32. Szentesi György daloskönyve. 1704. Hasonmás kiad. VARGA Imre. Bp. 1977. 154. a. faksz.; vö. 448. jegyzete. – A közmondásra, illetve az igére 1. *NySz.* II. 164–5. is.

33. *ErdMSzótT.* II. 1003; az adat 1600-ból való. – Vö. Mindezt Balassi egy sorával: „*Elköltél, mond. arról, könyörgésed semmi,*” (Eckhardt-kiad. I. 45. és 172–3. jegyzete).

1. Szepsi Laczkó Máté krónikája 1521–1624. In: *Erdélyi történelmi adatok*. III. k. Kolozsvár, 1858. 18.

2. SZEPSI LACZKÓ Máté *i.m.* 28.

3. Friedrich Adolf Lampe (Debreceni Ember Pál): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728. 214.